

Ο Μακεδονικός Ολυμπος (ΜΟ) από τη Νεολιθική ως και την Πρωτο-Υποπρωτογεωμετρική Εποχή

Εφη Πουλάκη Παντερμαλή, 2009

Πριν από 30 χρόνια περίπου, η περιοχή του Μακεδονικού Ολύμπου ήταν αρχαιολογικά σχεδόν ανεξερεύνητη: αιτία η παντελής τότε έλλειψη δρόμων για τροχοφόρα, αλλά και οι πολύ έντονες ορεινές κλίσεις με την συχνά αδιάβατη βλάστηση, όπως (εξάλλου) και σήμερα τόσο στον ορεινό όγκο όσο και (σε μεγάλο ακόμη βαθμό) στους πρόποδες.¹ Η περιοχή ωστόσο παρέχει γεωργικές/κτηνοτροφικές/κυνηγετικές δυνατότητες και αφθονία οικοδομικών υλικών, θέσεις με στρατηγική σημασία και φυσικά περάσματα κοντά σε νερό, καθώς επίσης και την προστασία του ορεινού όγκου, περιφανούς αλλά με άπειρα μυστικά μονοπάτια ταυτόχρονα. Αν συνυπολογιστεί η θάλασσα και η θέση/κλειδί στον κεντρικό άξονα της ελληνικής χερσονήσου, τότε γίνονται σαφείς οι άριστες προδιαγραφές που προσφέρει η περιοχή στους κατοίκους της από τα πανάρχαια χρόνια μέχρι σήμερα. Από απλή λοιπόν αρχαιολογική περιέργεια για την άγνωστη προϊστορική (και όχι μόνο) εποχή του ΜΟ, αλλά και προκειμένου να σωθούν από την επερχόμενη «ανάπτυξη» τυχόν αρχαιότητες που δεν είχαν ακόμη εντοπιστεί, ξεκίνησε τότε μία μοναχική επιφανειακή έρευνα στο όρος, στα μεγάλα και μικρά παραδοσιακά του περάσματα² αλλά και στα σύνθετα αλλουβιακά ριπίδια, δηλαδή τους πρόποδες που περιβάλλουν τον Ολυμπο από τη θάλασσα.³ Η μακρά αλυσίδα χώρων που έκτοτε εντοπίστηκε υποδεικνύει ότι τα κατάλοιπα της δραστηριότητας των αρχαίων είτε μεταμορφώθηκαν σε πυκνά δάση και είναι σήμερα κρυφά αλλά και σχεδόν απροσπέλαστα (ορεινός όγκος, υψηλοί πρόποδες), είτε εξαφανίστηκαν κάτω από πολύ βαθιές φυσικές αποθέσεις ιζημάτων και είναι σήμερα επιφανειακά αόρατα (χαμηλοί πρόποδες κοντά στη θάλασσα). Εξυπακούεται ότι το ποσοστό που ερευνήθηκε είναι ελάχιστο σε σχέση με ό,τι πρέπει ακόμη να ελεγχθεί και (κυρίως) να προστατευθεί.

Λίγοι χώροι είχαμε την τύχη να ανασκαφούν, αποκλειστικά για σωστικούς λόγους και αποσπασματικά. Απέδειξαν ωστόσο ότι όλες οι πρώιμες κοινωνίες της περιοχής είχαν σημαντικό πολιτιστικό προσανατολισμό προς τον πρώιμο θεσσαλοευβοϊκό κύκλο. Οι βορειότερες επιδράσεις είναι ανάλογες με εκείνες στη βόρεια Θεσσαλία.

Επισημαίνεται ακόμη ότι η περιοχή ανήκει γεωπολιτικά στην αρχαία Μακεδονία, εντάσσεται στον αρχικό πυρήνα του βασιλείου της Κάτω Μακεδονίας⁴ και η επικοινωνία της με το νότο ήταν ευκολότερη από ότι στη βόρεια Θεσσαλία, λόγω της άμεσης επαφής της με τη θάλασσα.

Νεολιθική Εποχή

Από τη νεολιθική επανάσταση δύο είναι οι γνωστοί οικισμοί: ένας στην Κουντουριώτισα (Δ. Δίου) ανεξερευνήτος, και ένας στην **Πηγή Αθηνάς** (Δ. Ανατολικού Ολύμπου), 3 χμ. βόρεια του λόφου Καραλή (πιθανή θέση Φίλας).⁵ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο εργασιών ΠΑΘΕ και ερευνήθηκε μία στενή λουρίδα γης που όφειλε να ταπεινωθεί στο επίπεδο της Εθνικής Οδού. Χρονολογείται στη Νεώτερη Νεολιθική, με αλληπάλληλες εγκαταστάσεις των φάσεων Λάρισα, Αράπη και Διμήνι, χωρίς να μπορούν ακόμη να αποκλεισθούν παλιότερες φάσεις.

Πρώιμη Εποχή Χαλκού

Η αρχή της τρίτης χιλιετίας εντοπίστηκε στη Πηγή Αθηνάς αλλά και στην κομβική θέση του Πλαταμώνα, θέση του αρχαίου Ηρακλείου. Ανασκάφηκε αποσπασματικά με την κατασκευή της σήραγγας ΕΡΓΟΣΕ στη θέση **Κρασιά**, όπου αποδείχθηκε συνεχής κατοίκηση του χώρου από την 3^η χιλιετία πΧ. ως και τα αυτοκρατορικά χρόνια. Τυχόν παλιότερη εγκατάσταση είναι πιθανή. Την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού σηματοδοτούν εργαστηριακές εγκαταστάσεις⁶ και περίβολοι που αγκαλιάζουν τη βάση των λόφων.⁷

Μέση/Ύστερη Εποχή Χαλκού

Η Μέση Εποχή Χαλκού και η μετάβαση προς την Ύστερη έκαναν έντονα την παρουσία τους με μνημειακές κατασκευές σε οικισμούς και νεκροταφεία, χάρη στις ανασκαφές των σιδηροδρόμων (Κρασιά αρχαίου Ηρακλείου, Βάλτος) και της Εθνικής Οδού (Πηγή Αθηνάς). Αυτή την εποχή υψώθηκαν στην **Κρασιά** τρεις νέοι περίβολοι. Ο περίβολος που υψώθηκε στη βάση του λόφου του κάστρου στα τέλη της Μέσης/αρχές Ύστερης Εποχής Χαλκού αποδείχθηκε ένα μνημειακό τεχνικό έργο, με μέγιστο ανασκαμμένο μήκος 35 μ., μέγιστο πλάτος κορυφαίου τμήματος 2 μ., έδρασης σχεδόν 6 μ. και σωζόμενο ύψος από την έδραση 2 μ.⁸ Αλληπάλληλες, πυκνότερες και επιμελημένες λιθοστρώσεις εναλλάσσονταν με τεράστια φορτία από ερυθρά χρώματα και το σύνολο λειτουργούσε ως φορέας ανύψωσης/διαμόρφωσης κλίσεων, στήριξης πρανών και κατασκευής ανδρήρων. Η κορυφή στεφανώθηκε τελικά από περίβολο με μεγάλους αργούς λίθους στα μέτωπα και λιθορριπή στο κέντρο. Ακολουθούσε την πορεία των ριζών του λόφου, ίσως για την προστασία τους από τον οικείο χείμαρρο, ίσως όμως και για προστασία πηγών που πρέπει να βρίσκονταν κοντά στην ανασκαφική τομή. Εντοπίστηκε, επίσης, και αποσπασματικό λιθόστρωτο (δρόμος?) που κάλυπτε το τεχνητό

μπάζωμα ανάμεσα στον περίβολο και τον λόφο του κάστρου. Το μνημείο δυστυχώς καταστράφηκε για τις ανάγκες του έργου.

Στη **Πηγή Αθηνάς**, λειτούργησε αυτή την εποχή ένα νεκροταφείο τύμβων, ίσως δίπλα σε αρχαίο δρόμο στη θέση της σημερινής Εθνικής Οδού. Οι τύμβοι ήταν κατασκευασμένοι από τρόχαλα⁹ παρακείμενων χειμάρρων και περιβάλλονταν από έναν ή δύο δακτύλιους. Εδράζονταν σε αραιή χαλικόστρωση που εκτεινόταν και εκτός τύμβων, καθώς και σε φερτά χώματα που ισοπέδωσαν την κλίση με τη βοήθεια περιβόλων. Στα άνδηρα υπήρχαν και σύγχρονες με τους τύμβους δυσερμήνευτες κατασκευές, πολλές μικρές και δυσδιάκριτες κυκλικές, καθώς και λίγες μεγαλύτερες, ορθογώνιες.

Οι νεώτεροι τάφοι, λακκοειδείς, βρέθηκαν πάνω από το τότε αρχικό επιφανειακό έδαφος, μέσα στον τύμβο και σε ψηλότερο επίπεδο από τους παλιότερους. Οι τελευταίοι επισημαίνονταν μετά την αφαίρεση του τύμβου, χάρη σε μία περιορισμένη και ιδιαίτερη λιθορριπή πάνω από κάθε τάφο. Ήταν βαθείς λάκκοι, κάποτε με σκαλοπάτι καθόδου, και συχνά περιβάλλονταν από λιθοσειρά στο βάθος ή και στο χείλος του λάκκου. Οι ταφές ήταν ατομικές, συνήθως με ένα αγγείο ως κτέρισμα. Μέσα στη επάνω λιθοσειρά, όπως και μέσα στη λιθορριπή του τύμβου ήταν δυνατόν να υπάρχουν αγγεία και άνθρακες. Στον τύμβο υπήρχε πάντα ένας κεντρικός τάφος της πρώτης φάσης, κάποτε ο μοναδικός και κατά κανόνα ο μνημειακότερος. Από τη στρωματογραφία προκύπτει ότι η κατασκευή του είχε προηγηθεί του ανδρήρου, του τύμβου, και κάποιων από τους περιφερειακούς τάφους, τουλάχιστον. Όταν περιφερειακοί τάφοι κατασκευάζονταν μετά τη δημιουργία του τύμβου, το αφαιρεθέν τμήμα της λιθορριπής ήταν δυνατόν να μη συμπληρωθεί, αλλά να αντικατασταθεί μόνο με χώμα. Λίγα ήταν τα μικροευρήματα, αρκετή η κεραμική, που φαίνεται να χρονολογείται στη Μέση/αρχές Υστερης Εποχής Χαλκού.

Η εποχή εντοπίστηκε και στο ριπίδιο της Τοπόλιανης κοντά στη Λεπτοκαρυά, θέση Βάλτος. Πρόκειται για μία προϊστορική εγκατάσταση με τρεις κύριες φάσεις της 2^{ης} χιλιετίας, κατεστραμμένη στο μεγαλύτερο τμήμα από την υπόγεια διάβαση της ΕΡΓΟΣΕ προς Λεπτοκαρυά.

Βάλτος 3: η βαθύτερη εγκατάσταση, με εκτεταμένο στρώμα καταστροφής πλούσιο σε κινητά ευρήματα. Η κεραμική τοποθέτησε τη φάση στη ΜΕΧ και τη σχετική χρονολόγηση επιβεβαίωσε η ραδιοχρονολόγηση (1930-1745 π.Χ και 1890-1740 π.Χ.) Διασώθηκε από τα μηχανήματα μόνο ένα αποσπασματικό κτήριο, που επαναλειτούργησε στην επόμενη φάση

με μεταβολές. Ήταν τουλάχιστον δίχωρο και καλυπτόταν από εξαιρετικά παχύ στρώμα διαλυμένων πλιθιών με έντονα ίχνη καύσης. Επάνω στο δάπεδο, κατανεμημένα στους δύο χώρους, αποκαλύφθηκαν 14 αγγεία καθημερινής χρήσης, πήλινα σφονδύλια και λίθινα εργαλεία. Στην ίδια φάση αποδίδονται επτά ελεύθερες ταφές δίπλα στην εγκατάσταση, σε μία μάλιστα περίπτωση παιδικής ταφής διαπιστώθηκε ενταφιασμός κάτω από δάπεδο. Ήταν απλοί λακκοειδείς που σε δύο περιπτώσεις ήταν οριοθετημένοι υποτυπωδώς με αργούς λίθους. Σε αρκετές περιπτώσεις έφεραν λιθοσωρό/σήμα, όπως στην Πηγή Αθηνάς. Ο νεκρός σε όλες τις περιπτώσεις ήταν συνεσταλμένος. Ένας αποσπασματικά σωζόμενος τύμβος (με δακτύλιο από σειρά αργόλιθων και κεντρική λιθορριπή) περιείχε μία λακκοειδή ταφή και κτέρισμα ένα λίθινο, κωδωνόσχημο αντικείμενο στον καρπό. Ο λάκκος χρονολογήθηκε με την μέθοδο C14 στα 1970 – 1770 π.Χ., λίγο πρωιμότερα από το στρώμα καταστροφής που τον εκάλυπτε. Σε δεύτερο μικρό τύμβο, που περιείχε έναν απλό λάκκο με ακτέριστο ενήλικα, διαπιστώθηκε ότι ο ταφικός λάκκος προηγείτο στρωματογραφικά του ταφικού μνημείου.¹⁰ Στην επόμενη φάση (Βάλτος 2) πάνω από το σημείο που βρισκόταν μία από τις ταφές, κατασκευάστηκε κτίσμα σχήματος Π, που περιέβαλε την ταφή.

Βάλτος 2: ακολούθησε την καταστροφή της προγενέστερης από φωτιά. Τη στρωματογραφική και χρονολογική διαδοχή επιβεβαίωσαν οι αναλύσεις του C14 (1745-1620π.Χ¹¹). Οι μνημειακότερες κατασκευές της περιόδου είναι τρεις περίβολοι. Από τον πρώτο σώζεται μόνο η κατώτερη σειρά των λίθων. Οι περίβολοι 2 και 3 είναι καμπυλόγραμμες, ομόκεντρες κατασκευές που σώζονται σε ύψος 1μ., με πλάτος που κυμαίνεται από 2,30μ. έως 3,00μ. Είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή με συνδετικό πηλόχωμα, ισχυρό θεμέλιο από ογκόλιθους, ανωδομή από μεγάλους ακατέργαστους λίθους στα μέτωπα και εσωτερική λιθορριπή.

Ένας μνημειακός ταφικός τύμβος της φάσης αυτής, κατεστραμμένος στο μισό τουλάχιστον τμήμα του, είχε ισχυρότατο δακτύλιο με βαθύ θεμέλιο και διαμορφωμένο το εξωτερικό, ορατό μέτωπο, που σωζόταν μέχρι το ύψος των 5 δόμων. Η κεντρική λιθορριπή, με μικρότερους λίθους και πηλόχωμα, κάλυπτε τρεις τουλάχιστον λακκοειδείς τάφους, τον έναν κεντρικό. Ο ένας ήταν οριοθετημένος στις δύο πλευρές με αργόλιθους, δύο περιπτώσεις είχαν εσωτερικό αναβαθμό, και μία περίπτωση επιμελημένο δάπεδο από βότσαλα. Όλοι έφεραν λιθοσωρό/σήμα κάτω από τον τύμβο. Οι νεκροί ήταν σε ύπτια θέση ή συνεσταλμένοι και

ακτέριστοι, με εξαίρεση την περιφερειακή ταφή νεαρής γυναίκας με χάλκινα κοσμήματα: σφικωτήρες, περιδέραιο από συσπειρωμένο σύρμα και βραχιόλι από σφαιρικές χάντρες. Δείγμα C14 από την κεντρική ταφή του τύμβου την τοποθέτησε νωρίτερα από το στρώμα καταστροφής πάνω στο οποίο είχε κατασκευαστεί ο τύμβος. Ίσως σημεινόταν με τον μικρότερο λιθοσωρό πάνω από τους τάφους, ίσως και με επιπλέον τρόπους.

Πιθανόν αυτής της φάσης, ίσως όμως και της προηγούμενης, ήταν η ταφή νεαρής γυναίκας, κτερισμένης με δύο σκουλαρίκια από χρυσό ταινιωτό έλασμα που περικλείει χάλκινο σπειροεδές κόσμημα¹², καθώς και περιδέραιο από χρυσές, χάλκινες, γυάλινες και λίθινες χάντρες. Στο δεξί χέρι υπήρχε χάλκινο οκτώσχημο δαχτυλίδι και στο ύψος του θώρακα δύο αγγεία.¹³

Οι φάσεις 2 και 3 του Βάλτου έχουν ελάχιστα ερευνηθεί στον βορειοελλαδικό χώρο, αντίθετα από την Θεσσαλία (Αργισσα, Πευκάκια), με την οποία η θέση της Λεπτοκαρυάς παρουσιάζει τις μεγαλύτερες ομοιότητες. Η πολιτιστική σχέση της Πιερίας, αρχικού πυρήνα του κράτους της Κάτω Μακεδονίας [βασιλείου Τημενιδών], με την Θεσσαλία στις σκοτεινές πρώιμες φάσεις του και ιδιαίτερα στη Μέση Εποχή του Χαλκού, είναι εξαιρετικά σημαντική για το πολυσυζητημένο θέμα της καταγωγής των κατοίκων του.

Βάλτος 1: Πρόκειται για μία πρόχειρη εγκατάσταση, η οποία σηματοδοτεί τη νεότερη φάση του οικισμού, μάλλον στα τέλη της Εποχής του Χαλκού, αφού προηγήθηκε επικάλυψη της θέσης με διαβρώσεις του Ολύμπου.

«Μυκηναϊκή» Ύστερη Εποχή Χαλκού

Η "μυκηναϊκή" εποχή εντοπίστηκε στον Αγ. Δημήτριο (Σπάθες), στα γειτονικά Στενά της Πέτρας (Στου Λάκκου το αμπέλι)¹⁴ στο Λιτόχωρο (α. πλατεία Δημαρχείου, β. Καμαρούλα)¹⁵, τον Πλαταμώνα (Ηράκλειο) και στην περιοχή των Λειβήθρων (α.Βακούφικα, β.Παλιά Λεπτοκαρυά, γ.Βουλκάνη). Ανασκάφηκε μόνο το νεκροταφείο στις **Σπάθες**, σε πλαγιά του Ανω Ολύμπου ανατολικά του Αγίου Δημητρίου (υψόμ. 1000-1100 μ.), με πλήρη εποπτεία του μεγαλύτερου ορεινού περάσματος του Ολύμπου, από την Πέτρα προς το Πύθιο, διά του οροπεδίου του Α. Δημητρίου και των Στενών της Πέτρας (Παλιά Εθνική Οδός). Καταστράφηκε από την διάνοιξη δασικού δρόμου το 1975, οπότε και παραδόθηκαν μερικά από τα ευρήματα στο Δίον, όπου παρέμειναν άγνωστα ως το 1985. Πολύ περισσότερα πρέπει να καταστράφηκαν ή να διοχετεύτηκαν στο εμπόριο. Εντοπίστηκαν στη συνέχεια (1985-1987) 34 τάφοι, από τους οποίους αρκετοί ήταν ήδη συλημένοι και κατεστραμμένοι. Τα όρια

του νεκροταφείου πιθανότατα δεν εξαντλήθηκαν, αλλά η ανασκαφή δεν προχώρησε προκειμένου να μη καταστραφεί περισσότερο το δάσος (έλατα, βαλανιδιές).

Η πλαγιά είναι απότομη και οι τάφοι κατασκευάστηκαν σε άνδηρα: πρόκειται για μεγάλους κάθετους λάκκους (περίπου 2Χ1,5 μ., βάθους από 1 ως 2,5 μ.), στο βάθος των οποίων υπήρχε μικρότερος με κιβωτιόσχημο τάφος. Ο τύπος είναι γνωστός στη νότια Ελλάδα από παλιότερα.¹⁶ Δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη στήλης ή άλλου σήματος. Η κάλυψη του κιβωτιόσχημου τάφου και ολόκληρο το κάτω μέρος του μεγάλου λάκκου καλύπτονταν από στρώση καθαρού πηλού, πάχους περίπου 0,10-0,20 μ. Πηλός στις καλυπτήριες πλάκες είναι επίσης γνωστός από παλιότερα.¹⁷ Στη συνέχεια, ο μεγάλος λάκκος ξαναγέμιζε με χώμα. Σε μία μόνο περίπτωση είχαν τοποθετηθεί χύδην αργόλιθοι επάνω από τον τάφο, μέσα στον μεγάλο λάκκο. Δάπεδο των τάφων αποτελούσε η λευκή φυσική μάργα, συνήθως υπερυψωμένη στο κέντρο και με περιφερειακό βαθύτερο αυλάκι 0,10Χ0,10 μ.

Κατά κανόνα (όχι πάντα) το σώμα των νεκρών ήταν σε ύπτια θέση και τα πόδια ελαφρά συνεσταλμένα. Κατά κανόνα επίσης, κάθε τάφος περιείχε περισσότερους από έναν νεκρούς, κάποτε και παιδιά. Όπως σε όλο το μυκηναϊκό κόσμο, οι προηγούμενοι νεκροί σαρώνονταν σε σωρούς στις πλευρές των τάφων. Όταν επέρχετο το αδιαχώρητο, ο τάφος είτε εγκαταλείπονταν, είτε οι προηγούμενοι ένοικοι αποβάλλονταν εκτός του τάφου, συχνά μέσα στα χαλαρά χώματα του μεγάλου λάκκου ή μέσα στη μόνωση της κάλυψης από πηλό. Τα παλιότερα κτερίσματα παραμερίζονταν ή αποβάλλονταν επίσης, θραύσματα μάλιστα του ίδιου αγγείου ήταν δυνατόν να βρεθούν σε διάφορα βάθη μέσα στον μεγάλο λάκκο, μερικές φορές επάνω ή και μέσα στην καλυπτήρια από πηλό μόνωση του τάφου. Τα αγγεία είναι συνήθως μυροδοχεία, αλάβαστρα και μαύρες χειροποίητες πυξίδες, βρέθηκαν ωστόσο και άλλα σχήματα, όπως φλασκή, κάρναρος, κα. Τα πολυπληθέστερα ευρήματα ήταν τα γυναικεία περιδέραια από υαλόμαζα, κόκκαλο, χαλκό, με σημαντικότερα τα περιδέραια από κεχριμπάρι. Όπως σε όλα τα σύγχρονα νεκροταφεία βρέθηκε, συνήθως στο πάνω μέρος του σώματος, μεγάλος αριθμός των διάτρητων λίθινων εξαρτημάτων που είναι γνωστά ως «κομβία» (σφοντύλια?).

Σύμφωνα με πληροφορίες, το 1975 χάθηκε από τις Σπάθες ένα χάλκινο ξίφος. Το 1985 βρέθηκε ένα δεύτερο, παρόμοιο με ξίφος από την ακρόπολη των Μυκηνών [Εθν. Αρχ. Μουσ. 2537].¹⁸ Βρέθηκε επίσης ένα εγχειρίδιο παρόμοιου τύπου με ξίφος που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο με προέλευση “όρος Ολυμπος,”¹⁹ που είχε άδικα αμφισβητηθεί. Στις

Σπάθες βρέθηκαν επίσης αρκετές αιχμές από δόρατα, καθώς και ένα χάλκινο μυκηναϊκό ξυράφι όπως ένα δεύτερο που βρέθηκε σε τάφο περιοχής Λειβήθρων όπου και ένα μεγάλο μυκηναϊκό μαχαίρι, που χαρακτηρίζει ίσως τις περιοχές της Κρήτης και της Αργολίδος²⁰. Από τα υπόλοιπα κτερίσματα του Αγίου Δημητρίου ξεχωρίζουν 24 σφραγίδες με στερεότυπες μορφές και γραμμικά θέματα, ²¹ εύρημα με ιδιαίτερη σημασία για το βόρειο σύνορο του μυκηναϊκού κόσμου.

Πρωτο-Υποπρωτογεωμετρική Εποχή

Η Πέτρα είναι κυρίως γνωστή από την χριστιανική της φάση σε θέση οχυρή, στην είσοδο μέγιστων διόδων του Ολύμπου προς τη Θεσσαλία (περιοχή Πυθίου Περραιβίας) και την Ανω Μακεδονία (Βελβενδό, Σέρβια). Το νεκροταφείο στις “3 Ελιές” είναι το παλιότερο νεκροταφείο Πρώιμης Εποχής Σιδήρου του Μακεδονικού Ολύμπου, στη μετάβαση από την Υστερη Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Βρίσκεται σε υψόμετρο περίπου 500 μ., σε διπλανό λόφο του οικισμού της αρχαίας Πέτρας. Περιβάλλεται από περίβολο και αποτελείται από τάφους λακκοειδείς (συχνά καλυμμένους με σχιστόπλακες) και κιβωτιόσχημους πλακοπερίβλητους που συχνά έχουν μόνωση από πηλό στις καλυπτήριες, ισχνότερη από ότι στις Σπάθες. Ένα είναι το παράδειγμα κτιστού με τρόχαλα κιβωτιόσχημου τάφου, όπως είναι ο κανόνας στα μεταγενέστερα νεκροταφεία των τύμβων. Οι νεκροί ήταν συνήθως σε ύπτια θέση, ή με το σώμα σε ύπτια θέση και τα πόδια ελαφρά συνεσταλμένα. Το έθιμο της ανακομιδής ήταν λιγότερο έντονο από την προηγούμενη εποχή και οι προσωπικές ταφές συχνότερες.

Τα χειροποίητα αγγεία είναι συνήθως ερυθρά αλλά και τεφρά, μερικές φορές στιλβωμένα και συνήθως χωρίς διακόσμηση. Αρκετά συχνές είναι οι μαστοειδείς αποφύσεις και σπάνια η εγχάρακτη. Ένα μόνο παράδειγμα φέρει διακόσμηση σκοινιού στον ώμο (οινοχόη με κυκλικό στόμιο) και δύο οπισθόμητες πρόχοι φέρουν αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Πολύ συχνές είναι οι οπισθόμητες πρόχοι με ωοειδές ή σφαιρικό μη πιεσμένο σώμα, αλλά αρκετά συχνές και οι πρόχοι με κυκλικό στόμιο. Αρκετά συχνοί είναι τα κύπελλα και οι αμφορείς με οριζόντιες λαβές, σπανιότεροι οι κάνθαροι και οι φιάλες. Η τροχήλατη κεραμική ακολουθεί τη μυκηναϊκή/αρκετά πρώιμη πρωτογεωμετρική παράδοση, με συχνότερο σχήμα τον αμφορέα. Βρέθηκαν δύο γραπτοί αμφορείς με οριζόντιες λαβές στην κοιλιά με διακόσμηση στη μυκηναϊκή παράδοση, η οποία διακρίνεται επαρκώς μόνο στον ένα: βαθειά, κυματιστή οριζόντια ταινία στη ζώνη των λαβών ανάμεσα σε οριζόντιες ταινίες. Ένας γραπτός

αμφορίσκος με οριζόντιες λαβές στην κοιλιά διακοσμείται με ρηχή, κυματιστή οριζόντια ταινία στη ζώνη των λαβών ανάμεσα σε οριζόντιες ταινίες. Ένας ακόμη γραπτός αμφορίσκος έχει κάθετες λαβές που προσφύονται στην κοιλιά και τον ώμο και ομάδες κάθετων κυματιστών γραμμών στη ζώνη των λαβών. Βρέθηκαν δύο τροχήλατα κύπελλα, με βάση. Το ένα, με κάθετη λαβή από την κοιλιά ως τον οριζόντια του χείλους, φέρει διακοσμητικές οριζόντιες ταινίες. Το δεύτερο, με κάθετη υπερυψωμένη λαβή και υψηλό κάθετο χείλος, είναι ολόβαφο. Τέλος, βρέθηκαν δύο μικρές τροχήλατες πρόχοι. Η μία έχει κυκλικό και η δεύτερη τριφυλλόσχημο στόμιο.

Το νεκροταφείο δεν ήταν πλούσιο, δεδομένης όμως της μεγάλης σύλησης και της δύσκολης εποχής που εκπροσωπεί, δεν μπορεί να θεωρηθεί φτωχό. Βρέθηκαν δύο ζευγάρια χρυσοί σφηνωτήρες, περιδέραια από χάντρες γιάλινες και λίγες από σάρδιο. Τα δαχτυλίδια ήταν απλοί δακτύλιοι με την εξαίρεση μερικών οκτώσχημων. Από τα σκουλαρίκια, που ήταν σχεδόν πάντα απλοί δακτύλιοι, αξιοσημείωτο είναι ένα ασημένιο ζευγάρι με κοκκιδωτή διακόσμηση. Βρέθηκαν τοξωτές πόρπες και περόνες καθώς και λίγα σιδερένια μαχαίρια

Η αμέσως επόμενη εποχή ανασκάφηκε εν μέρει στην **παραολύμπια χώρα του Δήμου Δίου**, προκειμένου να σωθεί η περιοχή από την εκχέρσωση και την παραχώρηση σε ιδιώτες. Συγκεκριμένα, ανασκάφηκαν 79 τάφοι της Πρωτο/Υποπρωτογεωμετρικής εποχής σε 18 τύμβους και σε 2 κυκλικούς περιβόλους (χωρίς τύμβο). Οι περίβολοι που διασχίζουν τις περιοχές των νεκροταφείων είναι κατασκευασμένοι από τα ίδια τρόχαλα, αποκαλούμενοι από τους ντόπιους «αρμακάδες»²² Οι τύμβοι περιείχαν τουλάχιστον 102 νεκρούς, από τους οποίους τουλάχιστον 20 ήταν παιδιά και τουλάχιστον 32 γυναίκες. Οι ανασκαμμένοι τύμβοι φαίνεται να χρονολογούνται από τον 10^ο ως και τον 8^ο αιώνα. Είναι λιθωροί από μικρά τρόχαλα (αποκαλούμενοι «τροχαλιές» από τους ντόπιους) και δακτύλιο από μεγαλύτερα, κάποτε σε δύο δόμους. «Αρχαία νεκροταφεία» τύμβων με λιθωρούς αναφέρονται από την αρχαιότητα, στην Αρκαδία.²³ Κανένας από όσους ανασκάφηκαν δεν σωζόταν στην αρχική του μορφή, αφού όλοι υπέστησαν μεγαλύτερη ή μικρότερη λεηλασία. Λόγω του ειδικού σωστικού χαρακτήρα της ανασκαφής, δεν ερευνήθηκε η κατασκευή τους. Στο μοναδικό τύμβο που ανασκάφηκε με τα εργατικά χέρια έγινε σαφές ότι οι τύμβοι ήταν δομημένοι με εξωτερικό και κεντρικό περίβολο καθώς και με ακτινωτούς κυκλικούς τομείς. Από τη διάταξη των λίθων προέκυψε ότι το εσωτερικό δαχτυλίδι ήταν προϊμότερο από τις δύο τουλάχιστον ακτίνες. Σε κανέναν από τους τύμβους, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, δεν μπορεί

να αποκλεισθεί η πιθανότητα δημιουργίας του τύμβου από συνένωση περισσότερων του ενός. Το γεγονός πάντως ότι οι τελικοί τύμβοι είχαν ενιαίο εξωτερικό δακτύλιο, αποκλείει την πιθανότητα η συνένωση μικρότερων τύμβων να υπήρξε τυχαία.

Περιείχαν από 1 έως και 13 τάφους, χωρίς ορισμένη διάταξη. Αντίθετα από τους τύμβους της Εποχής του Χαλκού, δεν υπήρχε κεντρικός τάφος, εκτός από τις περιπτώσεις που υπήρχε μόνο μία ταφή. Κυρίαρχο έθιμο είναι ο ενταφιασμός, (διαχρονικά στον Μακεδονικό Ολυμπο, εκτός από μία περίπτωση καύσης στην Πηγή Αθηνάς). Κυριαρχεί ο κιβωτιόσχημος τάφος κτισμένος με τρόχαλα, χωρίς να αποκλείεται η χρήση άλλων τύπων που δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη, αφού στη γειτονική Πύδνα βρέθηκε λαξευμένος θαλαμοειδής τάφος με είσοδο, δρόμο και τύμβο.²⁴ Μερικές φορές η ανώτερη σειρά της αργολιθοδομής στις στενές πλευρές δημιουργούσε στη μία πλευρά ημικύκλιο και ψευδο-αψιδωτό σχήμα. Το παλιό έθιμο επίστρωσης με παχιά στρώση πηλού (απόλυτα κυρίαρχο στις Σπάθες, λιγότερο συχνό στις Τρεις Ελιές) εξακολουθεί στα νεκροταφεία των τύμβων με σταδιακή υποχώρηση αλλά και με σπάνιες περιπτώσεις απαξίωσης του εθίμου. Συχνοί είναι οι λάκκοι, ενώ οι ταφικοί πίθοι είναι σπάνιοι (ένας στην ανασκαφή ΑΠΘ). Υπάρχουν ενδείξεις ότι μερικοί τουλάχιστον από τους τάφους ήταν δυνατόν να επισημαίνονται, πχ. με μία πιθανή στήλη/σήμα ή με κυκλικό μικρό περίβολο επί του τύμβου, όπως την Εποχή του Χαλκού.

Οι τάφοι συχνά περιείχαν ανακομιδές (κάποτε και κοινές ταφές) αλλά όχι πάντα. 47 από τους 79 ήταν ατομικές ταφές, μία περίπτωση περιείχε δύο σύγχρονες παράλληλες ταφές, τρεις περιείχαν την μερική ανακομιδή ενός παλιότερου νεκρού με χρήση του χώρου από τον νεώτερο. Σε μία περίπτωση ο παλιότερος νεκρός ήταν αδιατάρακτος κάτω από τον νεώτερο. 12 τάφοι περιείχαν από 1 έως ίσως 3 ανακομιδές, από τις οποίες 4 περιπτώσεις ήταν σε ειδικό λάκκο μέσα στον τάφο (γεγονός που προδίδει προσεκτικότερη μεταχείριση παλιότερων νεκρών) και οι υπόλοιπες σε άκρες του τάφου. Το φαινόμενο των αποβληθέντων νεκρών συνεχίστηκε αλλά λιγότερο έντονο από τις Σπάθες. Από ένα κληρονομικό χαρακτηριστικό που εντοπίστηκε στα δύο παιδιά του τύμβου 1 της Κλαδεράς (ΚλαΤυ 1β (2), ΚλαΤυ 1ε) ενισχύθηκε η εύλογη υπόθεση για τον οικογενειακό χαρακτήρα των τύμβων.

Όπως στη μυκηνότροπη χαλκοκρατία, στα νεκροταφεία των τύμβων τα κτερίσματα προηγούμενων νεκρών παραμερίζονταν, όπως και τα οστά της ανακομιδής, συχνά θρυμματισμένα, στην άκρη του τάφου. Μερικές φορές βρέθηκαν κτερίσματα πάνω στην κάλυψη, βυθισμένα στον πηλό της μόνωσης. Κομμάτια του ίδιου αγγείου βρέθηκαν μερικές

φορές σε διάφορα βάθη μέσα στον λάκκο πάνω από τον τάφο. Η πρωτο/υπο-πρωτογεωμετρική κεραμική (130) αποτελεί τη μόνη κατηγορία τροχήλατης κεραμικής και υπερτερεί σε ποσότητα από την χειροποίητη (108). Κυρίαρχο σχήμα είναι ο σκύφος (50), συνήθως με ψηλό κωνικό πόδι και διακόσμηση με κύκλους/ημικύκλια (28) ή με βάση δακτυλιόσχημη και διακόσμηση με ημικύκλια. Ακολουθεί ο κάνθαρος (37), τα κύπελλα (14), οι αμφορίσκοι (10), τα θήλαστρα (8), κ.α.

Στιλβωμένη ή απλώς λειασμένη, σπανιότατα γραπτή αμαυρόχρωμη (1παράδειγμα), η χειροποίητη κεραμική συναγωνίζεται και συχνά ξεπερνά σε ποιότητα τη γραπτή και τροχήλατη. Τα αγγεία με απλή στίλβωση και χωρίς γραπτή διακόσμηση, όπως οι κάνθαροι θεσσαλικού τύπου και οι μακεδονικές πρόχοι με την λιτή αλλά δυναμική γραμμή, ξεχωρίζουν χάρη στην ιδιαίτερη εκείνη ποιότητα που χαρακτηρίζει τα έργα της τέχνης. Κυριαρχούν οι οπισθότμητες πρόχοι (52), αρκετοί είναι οι κάνθαροι θεσσαλικού τύπου (13), οι φιάλες (18), κ.α.²⁵

Τα όπλα είναι σιδερένια, συνήθως μαχαίρια και δύο σπαθιά τύπου Naue. Οσον αφορά τα κοσμήματα, στα νεκροταφεία των τύμβων κυριαρχούν οι οκτώσχημες πόρπες και οι πολύ μακριές περόνες. Τα περιδέραια έγιναν πλουσιότερα από ότι στις 3 Ελιές, κυρίως από σάρδιο. Τα δαχτυλίδια ήταν πάντα απλοί δακτύλιοι με την εξαίρεση ενός σιδερένιου δαχτυλιδιού με σφενδόνη. Σπάνια είναι τα βραχιόλια, πάντως συνεχίζεται ο γνωστός τύπος του χάλκινου βραχιολιού με επικαλυπτόμενα άκρα. Το στέλεχος, που ήταν λεπτό στην Υστερη Εποχή του Χαλκού, βαραίνει σταδιακά στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στα νεκροταφεία των τύμβων εμφανίζονται και άλλοι τύποι βραχιολιών, που όμως ποτέ δεν φτάνουν το βάρος και την ποικιλία της Βεργίνας.

Η αμέσως επόμενη εποχή, η Υστερη δηλαδή Γεωμετρική στο 2^ο μισό του 8^{ου} πΧ. αιώνα, εμφανίστηκε με ποικιλία ευρημάτων στον οικισμό του αρχαίου Ηρακλείου (Κρανιά).²⁶ Για μία ακόμη φορά, υποδεικνύεται ο σταθερός προσανατολισμός της περιοχής του Μακεδονικού Ολύμπου προς το νότο και τον θεσσαλοευβοϊκό κύκλο ιδιαίτερα. Διακρίνονται ωστόσο έντονες οι επαφές με την Κόρινθο και το Ανατολικό Αιγαίο, επαφές που θα γίνουν εντονότερες την αρχαϊκή εποχή. Η περιοχή θα προχωρήσει ως έτοιμη από καιρό στη μεγάλη ελληνική περιπέτεια προς την κλασική αρχαιότητα και τη μακεδονική ηγεμονία του 4^{ου} αιώνα.

Εφη Πουλάκη Παντερμαλή, Πλαταμών, 2009

¹ Πάντως, η ορειβασία και διάβαση στην απέναντι πλευρά δεν αποτελούσε ιδιαίτερα μεγάλο πρόβλημα στην αρχαιότητα (Βλ. Στράβων 4 6 12 17) όπως και για τους κατοίκους της περιοχής μέχρι πρόσφατα. Αρχαιότητες που σχετίζονται με τα φρούρια Κατώ Ολύμπου είχαν παλιότερα επισημανθεί στο πέρασμα μεταξύ Ανω και Κάτω Ολύμπου (βλ. A. Rizakis, Une Forteresse Macedonienne dans l' Olympe, BCH 1986, I, Etudes, 331 κεξ) και στην περιοχή Καλλιπεύκης, του θεσσαλικού Ολύμπου (Βλ. B. Helly, Gonni I, 51 κεξ., όπου και βιβλιογραφία) Ανάμεσα στα τελευταία, σημαντική ένδειξη και αισιόδοξο μήνυμα στις μεταγενέστερες αναζητήσεις για τον πρώιμο Μακεδονικό Ολυμπο ήταν το ασημένιο ειδώλιο Υστερης Εποχής Χαλκού στο Asmolean Museum. Βρέθηκε από τον Evans, και δημοσιεύθηκε από τον ίδιο στο Mycenaean Tree and Pillar Cult, JHS 1901, 125-126. Είχε εισαχθεί από την Ανατολή, και ανακαλύφθηκε στα τέλη του περασμένου αιώνα στον Νεζερό [σημ. Καλλιπεύκη] του θεσσαλικού Κάτω Ολύμπου, που βρίσκεται σε άμεση γειτονία με την χώρα των αρχαίων μακεδονικών πόλεων Ηρακλείου και Λειβήθρων. Ο P.H. Smith, [Near Eastern Forerunners of the Striding Zeus, Archaeology, 15, 1962, 176 κεξ.], έκανε την σύδεση του τύπου με τον Δια των χάλκινων ειδωλίων της Ολυμπίας. Ο τύπος είναι γνωστός από μία μακρά σειρά ειδωλίων της Ανατολής (Βλ. P.R.S. Mooray, Problems in the Study of the Anthropomorphic Metal Statuary from Syro-Palestine before 330 b.C. Levant XVI, 1984, 67 κεξ.) αλλά αρκετά έχουν βρεθεί και στην Ελλάδα [Μυκήνες, Τίρυνς, την Φυλακωπή, Πατσός, Δήλος, Θέρμον, Λίνδος, Αττική [?], Σάμος, Σούνιο, Δελφοί, Ολυμπία (Βλ. και C. Renfrew, The Archaeology of Cult, The Sanctuary of Phylakori, 1985, 302 κεξ.) Εισήχθη πιθανόν από την Ανατολή, ίσως μάλιστα από θαλάσσιο δρόμο και αποκτά ιδιαίτερη σημασία λόγω του πολύτιμου υλικού του και της προέλευσής του από τον Ολυμπο Βλ. S.V. Canby, Some Hittite Figurines in the Aegean, Hesperia 38, 1969, 143-144, 146.

² Απειρα είναι τα ορεινά μονοπάτια που συνδέουν τις δύο περιοχές, γνωστά μόνο στους παλιότερους κατοίκους του όρους, ιδιαίτερα στους κτηνοτρόφους, τους ξυλοκόπους, τους «κυρατζήδες» (μουλαράδες) και τους κυνηγούς. Τα μεγάλα περάσματα είναι των Τεμπών (ανάμεσα στον Κάτω Ολυμπο και την Οσσα), των Λειβήθρων (ανάμεσα στον Ανω και τον Κάτω Ολυμπο) και της Πέτρας (ανάμεσα στον Ανω Ολυμπο και τον Τίταρο)

³ Το γήινο αυτό περιλαίμιο ανηφορίζει ομαλά, κατάσκαπτο από βαθείς χειμάρρους, ως τη ρίζα του κύριου ορεινού όγκου, που υψώνεται απότομα και σχεδόν κατακόρυφα ελάχιστα χιλιόμετρα από τη θάλασσα. Διασχίζεται υπόγεια από τα νερά του Ολύμπου, που καταλήγουν με πηγές στους πρόποδες του όρους και, κυρίως, στη θάλασσα. Το φαινόμενο είχε παρατηρηθεί και στην αρχαιότητα (Βλ. Πλούταρχος, Αιμίλιος Παύλος, 14). Πρόκειται για αποθέσεις μηχανικών ιζημάτων που σχηματίζονται στις παρυφές των βουνών και εντοπίζονται στις εξόδους των ποταμών προς τις πεδιάδες, έχοντας συνήθως την μορφή ανοιχτής βεντάγιας. Πολλά αλλουβιακά ριπίδια βρίσκονται συχνά πολύ κοντά μεταξύ τους και ενώνονται στον σχηματισμό που είναι γνωστός ως σύνθετα αλλουβιακά ριπίδια του Ολύμπου (Βλ. Α. Ψιλοβίκος, Γεωμορφολογικές, μορφογενετικές, τεκτονικές, ιζηματολογικές και κλιματικές διεργασίες που οδήγησαν στον σχηματισμό και στην εξέλιξη σύνθετων αλλουβιακών ριπιδίων στον Όλυμπο, 1981.) Ιδιαίτερα χαρακτηριστικοί επάνω στα ριπίδια ήταν ως τη δεκαετία του '80 οι ολισθόλιθοι, οι τεράστιοι δηλαδή βράχοι που κύλησαν με λασποροές από τον Ολυμπο στο τέλος της εποχής των πάγων. Οι ντόπιοι τις θεωρούσαν βράχους που πέταξε ο Δίας κατά των Τιτάνων. Βλ. παρόμοιες ερμηνείες της αρχαιότητας: Scholia Vetera στην Ιλιάδα 15 21 γ Scholia Vetera στην Ιλιάδα 15 21 γ: ex. (Ariston.) κατὰ μακρὸν Ὀλυμπον : μακρὸν, ὅτι ὄρος. τὸν δὲ ex. (Did.?) οὐρανὸν εὐρὸν" (Γ 364. E 867 al.) φησίν. b(BCE3E4)T | τινὲς δὲ <προσ>γράφουσι πρὶν γ' ὅτε δὴ σ' ἀπέλυσσα πεδὼν, μύδρους δ' ἐνὶ Τροίῃ / κάββαλον, ὄφρα πέλοι<ν>το καὶ ἐσ<σ>ομένοισι πυθέσθαι" (= O 21 a. b.). **δείκνυνται γὰρ ὑπὸ τῶν περιηγητῶν οἱ μύδροι.** T

⁴ Στη Μακεδονίδα Γη (Βλ. Ηρόδοτο 7,127, 1 κεξ.) νότια του Αλιάκμονα. Βλ. Ε. Φ. Πουλάκη, Χία και Ανθεμούσια, Μάτι Εκδόσεις 2001, Παράρτημα κειμένων. Βλ. της ίδιας και <http://www.kz-epka.gr/html/parartima.htm>

⁵ Βλ. Στ. Βυζάντιου, Εθνικά, Φίλα. Η Κουντουριώτισα βρίσκεται περίπου 35 χιλιόμετρα βόρεια, σε λοφώδη περιοχή του Ολύμπου και τα Παλιάμπελα Κολινδρού περίπου 65. Το θεσσαλικό Ραχμάνι ωστόσο (Μακρουχώρι) βρίσκεται μόλις 18 χιλιόμετρα νότια.

⁶ Στον βορειότερο λόφο ανασκάφηκαν δύο λάκκοι εργαστηριακού χαρακτήρα, όπως υποδεικνύουν τα υπερβολικά καμένα στρώματα που τους εκάλυπταν και οι πολύ μεγάλες θερμοκρασίες που αναπτύχθηκαν και αλλοίωσαν τα χρώματα στους περιβάλλοντες βράχους. Στον ένα σωζόταν αποσπασματικά εσωτερική επένδυση από πηλό. Από το εσωτερικό τους αφαιρέθηκε καμένο πηλόχωμα, οξειδωμένοι λίθοι και χώμα με μεγάλη περιεκτικότητα σε οξειδία του ασβεστίου. Οξειδία του ασβεστίου ανιχνεύθηκαν και μέσα στα στρώματα καταστροφής των λάκκων, μερικές φορές με μορφή λεπτών καναλιών εξόδου από τους λάκκους, σκουριές χαλκού ωστόσο δεν ανιχνεύθηκαν στους λάκκους της Κρανιάς. Πασσαλότρουρες δίπλα στους λάκκους δηλώνουν κατασκευές που εξυπηρετούσαν την διαδικασία. Η ανασκαφή ήταν εκτός χρονοδιαγράμματος και εκτός προβλεπόμενου βάθους, δεν ολοκληρώθηκε και δεν έλυσε τα προβλήματα. Με τη παρέμβαση του προϊστορικού ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον, το βόρειο άκρο του βορειότερου λόφου είχε βαθμιδωτή διαμόρφωση για μία χρήση της οποίας ενδεικτικά στοιχεία δεν διασώθηκαν ως τις μέρες μας.

⁷ Καλύτερα σωζόμενος από τους περιβόλους ήταν ο περίβολος στον λόφο του Κάστρου. Τον συνόδευε επιμελημένο λιθόστρωτο (πλ. 1,5μ. - 2 μ.) σε άριστη κατάσταση και σε επαφή με την εσωτερική του πλευρά προς τον λόφο. Παρόμοιο που εντοπίστηκε στον οικισμό του Εμπορίου ερμηνεύθηκε ως δρόμος προστατευμένος από περίβολο που οδηγούσε σε πηγάδι νερού (Βλ. Hood S., Chios: Prehistoric Emporio and Ayio Gala I, 1981, σελ.105, Fig. 58.). Η κεραμική στο λιθόστρωτο της Κρανιάς (οπισθόμητη πρόχους και άλλα όστρακα από αγγεία μεταφοράς υγρών) καθώς και η ύπαρξη πηγαίων νερών ίσως υποδεικνύουν ανάλογη ερμηνεία, η αυστηρά όμως προκαθορισμένη ζώνη και το βάθος της ανασκαφής δεν επέτρεψαν τη διερεύνηση της υπόθεσης. Το εύρημα είχε θεμελιωθεί σε πλούσιο στρώμα καταστροφής της Πρώιμης Εποχής Χαλκού και σφραγιζόταν από στρώμα που χρονολογήθηκε στα τέλη της εποχής, πιθανόν και στη Μέση Εποχή Χαλκού.

⁸ Η διερεύνηση της κατασκευής του έγινε δυνατή όταν (δυστυχώς) αποδομήθηκε για να κατασκευαστεί η έξοδος της σήραγγας.

⁹ Η λέξη έχει αρχαία καταγωγή, περιγραφική. Scholia vetera στην Ιλιάδα, 21, 319, 3: Ἀπολλόδωρος· ἀπὸ πλήθος τῶν θαλαττίων καὶ ποταμίων λίθων, οὓς ἡμεῖς τροχάλους. οἱ δὲ χερμάδια καλοῦσιν ὄντας χειροπληθεῖσά. ἔστι δὲ ἡ λέξις παρὰ Ἀλκαίῳ·

Scholia vetera στον Ησίοδο 514, 2: Τροχαλὸν δὲ ποιεῖ τὸν γέροντα, ἤγουν δίκην τροχοῦ κεκαμμένον καὶ κεκυφότα· τροχαλοὶ ἰδίως οἱ κόχλακες, οἱ καὶ χερμάδια λέγονται, ἤγουν οἱ ποτάμιοι καὶ θαλαττίοι λίθοι· ἐνταῦθα δὲ ἐπιθετικῶς λέγεται τοῦνομα ἀπὸ τοῦ τροχοῦ. MOSCHOP.

ΤΡΟΧΑΛΟΝ. Ἐκ μεταφοράς τοῦ τροχοῦ, ἐπικαμπῆ, ἢ ὄξυν ἐν τῷ δρόμῳ· ἀναγκάζεται γὰρ καὶ ὁ γέρον ὑπὸ τοῦ ψύχους τρέχειν ἐπὶ τὸν θερμὸν οἶκον· ἢ κυρτὸν καὶ ἐπικαμπῆ. PROCLUS.

ΤΡΟΧΑΛΟΝ. Κεκυφότα ὑπὸ τοῦ ψύχους τὸν γέροντα ποιεῖ. τινὲς δὲ περὶ τῶν προβάτων οὕτω φασί. Πῶεα δ' οὔτι διάησιν, ὅτι δασέα ἐστίν. Τὴν δὲ μίαν οὐ περισσὴν κείσθαι. TZETZES.

Scholia vetera στον Αισχύλο 760d, [τρίχαιον] γράφεται τροχαλόν, ἢ στρογγύλον. ΧΥ τρίχαιον] κυρτόν. CP Ησύχιος: τροχαλόν· τροχαῖον· τριχάχ. ἢ περιτρέχον

¹⁰ Ο λάκκος κάτω από το στρώμα καταστροφής της εγκατάστασης, ενώ το μνημείο ψηλότερα.

¹¹ Δείγμα άνθρακα μεταξύ των λίθων του Περιβόλου Α (AN-22)

¹² Papadopoulos Th. J. 1987, Tombs and Burial Customs in Late Bronze Age Epirus, Laffineur R. (ed), THANATOS LES COUTUMES FUNERAIRES EN EGÉE A' AGE DU BRONZE, 21-23 avril 1986, AEGAEUM 1., σελ. 198, Plate XXXVIb. Πανομοίωτο σπειροειδές κόσμημα το οποίο χρονολογείται στην ΥΕΙΙΙ.

¹³ Παρόμοιο αγγείο έχει εντοπιστεί στο νεκροταφείο της Μάνικας. Χαρακτηρίζεται ως πρόχους και χρονολογείται στην ΠΕ (ΠΕ 2 και ΠΕ 3. Α. Sampson, Μάνικα, Ο πρωτοελλαδικός οικισμός και το

νεκροταφείο, II, Αθήνα, 1988, σ. 24, Εικ. 3. Παρόμοιας λογικής αγγείο έχει βρεθεί στην Αργίσα και χρονολογείται στο τέλος της ΠΕΧ. (Argissa, III, Die Fruhe und Beginnende Milllere Bronzezeit, Teil. II. Tafel 43/1)

¹⁴ Σε πλαγιά δυτικά της εξόδου των στενών της Πέτρας προς το οροπέδιο.

¹⁵ Στον δρόμο από το Λιτόχωρο προς τη Μονή του Αγίου Διονυσίου..

16 "Upper, fairly large shaft (2X1,5 μ.) which was cut down 0,5 m. into the rock. From the center of the shaft a narrower pit was cut down to another 0,5 m., and in this lower shaft a stone-cist was built" .. Gullog C. Nordquist, A Middle Helladic Village, Asine in the Argolid, 1987, 93.

¹⁷ Βλ. πχ. Elizabeth Tucker Blackburn, Middle Helladic Graves and Burial Customs with special reference to Lerna in the Argolid, Dissertation to Division of Graduate Studies, Univ. of Cincinnati, 1970: grave 109 "cist grave... traces of hard yellow clay covered the central slab, while red clay covered its eastern juncture to the grave below". Grave 187 b. "cist grave... clay covered the eastern slab, but the western slab had obviously been disturbed because the clay was largely missing and the slab was cracked", κ.α. Στην περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, (Θεσσαλία, Ηπειρο, Πιερία) η επίδραση των κέντρων εξουσίας της νότιας Ελλάδος φαίνεται ότι φτάνει εξασθενημένη. Έτσι, πολλές παραδοσιακές συνήθειες θα έμεναν αναλλοίωτες.

¹⁸ του τύπου G της Sandars, bl. AJA 67, 1963, 139-140, 152 πιν. 26 και C2 του Furumark, Mycenaean Pottery, II, Chronology, 1972, 93-94, eik. 4.

¹⁹ AJA 67, 1963, 122, 146, eik. 78.

²⁰ N.K. Sandars, The Antiquity of One-edged Bronze Knife in the Aegean, PPW 21, 1955, 179

²¹ Βλ. I. Pini, Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel, Band V, Supplementum 1 A, σελ. 377—381, αρ. 348-365.

²² Η λέξη έχει αρχαία καταγωγή, περιγραφική: Ησύχιος: ἔρμακας· αἱ ὕφαλοι πέτραι ρ. ἢ αἰμασιαί Scholia vetera στον Νίκανδρο 150 d, 4

*ἔρμακας· <...> τὰ <δὲ> τῶν νεῶν ἐπιτήδεια ἔρματά ἐστιν βῆι πετρώδεις ν ἔρμακας τοὺς δι' εἰκόνας ἔρμων σεσωρευμένους λίθους καθ' ὃ γὰρ τοὺς λιθοξόους ἔρμογλύφους ὠνόμαζον, καὶ τὴν εἰκόνα ἔχοντας λίθους, ἔρμάςρ ἔρμακας δὲ τοὺς ἀτυπώτους λίθους. V

²³ Πausanias, 8 13: Ὀρχομενίους δὲ ἡ προτέρα πόλις ἐπὶ ὄρους ἦν ἄκρα τῆ κορυφῆ, καὶ ἀγορᾶς τε καὶ τειχῶν ἐρείπια λείπεται· τὴν δὲ ἐφ' ἡμῶν πόλιν ὑπὸ τὸν περίβολον οἰκοῦσι τοῦ ἀρχαίου τείχους. θέας δὲ αὐτόθι ἄξια πηγὴ τε, ἀφ' ἧς ὑδρεύονται, καὶ Ποσειδῶνός ἐστι καὶ Ἀφροδίτης ἱερά, λίθου δὲ τὰ ἀγάλματα. πρὸς δὲ τῆ πόλει ξοάνον ἐστὶν Ἀρτέμιδος· ἴδρυται δὲ ἐν κέδρω μεγάλῃ, καὶ τὴν θεὸν ὀνομάζουσιν ἀπὸ τῆς κέδρου Κεδρεᾶτιν.

σωροὶ δὲ ὑπὸ τὴν πόλιν λίθων εἰσὶ διεστηκότες ἀπὸ ἀλλήλων, ἐπενήθησαν δὲ ἐν πολέμῳ πεσοῦσιν ἀνδράσιν.

οἷς τισὶ δὲ Πελοποννησίων ἐπολέμησαν <ἢ> τῶν ἄλλων ἢ Ἀρκάδων αὐτῶν, οὔτε ἐπιγράμματα ἐπὶ τοῖς τάφοις ἐσήμαινεν οὔτε οἱ Ὀρχομενιοὶ μνημονεύουσιν.

²⁴ M. Μπέσιος, Η Αρχαία Πύδνα, Οι Αρχαιολόγοι Μιλούν για την Πιερία, 1984, Θεσ/νίκη 1985, 53

²⁵ Βλ. τα περισσότερα από τα αγγεία της ανασκαφής στην ιστοσελίδα της ΚΖ Εφορείας

www.kz-epka.gr Νέο!!! Νεκροταφείο τύμβων ΠΕΣ Μακ Ολύμπου

(www.kz-epka.gr/mambo/index.php?option=com_content&task=view&id=187&Itemid=226 όπου εξάλλου και περισσότερες πληροφορίες για την περιοχή του Ολύμπου γενικότερα

²⁶ Βλ. πρόσφατα Αρχαιολογικές Τροχιοδορήσεις, ΕΡΓΟΣΕ 2008, σ. 123-127.